

erty of the material base of the Acting Army of UPR was identified, the state's inability to provide its defenders with the necessary things necessary for life, to stop the irrational use and theft of these resources, which directly or indirectly affected the combat activity of the Ukrainian units and in it ultimately led to its dramatic results. Some considerations made by some authors about possible ways of addressing logistical issues of the military are of some importance. Interesting facts left beyond attention or rarely used have been found out enriching a poorly depicted but complicated picture of military struggle for Ukrainian statehood.

Keywords: Acting Army of UPR, memoirs, reminiscences, the army command, ordinary ranks, material-technical base, intendency, peasantry.

Отримано: 16.09.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.377-387

УДК 94 (477) (092) «1874/1937» Гребенецький Олександр

Леонід Могильний

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ ОЛЕКСАНДРА ГРЕБЕНЕЦЬКОГО

Могильний Леонід. Суспільно-політичні переконання Олександра Гребенецького. Дослідження персоналій, які проявили свою чітку громадянську позицію і загинули через свої переконання в роки СРСР, є надзвичайно актуальним для сучасних наукових студій. Життя і діяльність значної частини таких людей, зокрема й Олександра Гребенецького, не отримали належного висвітлення в наукових працях. Історіографія питання надзвичайно мала, тому потребує суттєвого розширення за рахунок створення нових досліджень із залученням архівних матеріалів. Мета статті полягає у висвітленні суспільно-політичних поглядів О. Гребенецького на основі раніше не опублікованих архівних джерел. У дослідженні використано методи об'єктивності, історизму, біографістики та ін.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у середовищі української інтелігенції сформувалася думка про особистий внесок кожного для розвитку свого народу у сфері освіти, науки і культури. Одним із тих, хто відгукнувся на подібний неофіційний заклик представників громадівського руху, став Олександр Зиновійович Гребенецький. Він здобув освіту в Київській духовній семінарії та Київській духовній академії, проте обрав шлях не священика, а учителя в школі. Роботу з дітьми він вважав своїм життєвим покликанням. Йому не одразу вдалося стати свідомим прихильником і учасником українського освітнього руху, для цього довелося пройти складний і тривалий еволюційний шлях від людини, яка співчувала українському народові у його прагненні мати свою національну школу, до громадянина з мрією про незалежну Українську державу. З цією метою в Україні представники української інтелігенції таємно від радянської влади створювали нелегальні гуртки та об'єднання, до складу одного з яких належав і О. Гребенецький.

Ключові слова: Гребенецький Олександр, Дурдуківський Володимир, Єфремов Сергій, Київська духовна академія, Київська трудова школа імені Т.Г. Шевченка, Спілка визволення України.

Могильний Леонід. Общественно-политические убеждения Александра Гребенецкого. Исследование личностей, которые проявили свою четкую гражданскую позицию и погибли из-за своих убеждений во времена СССР, имеет глубокую актуальность для современной науки. Жизнь и деятельность значительной части таких людей,

включая А. Гребенецкого, пока не получила должного всестороннего освещения в научных трудах. Историкография этого вопроса чрезвычайно ограничена, поэтому требует существенного расширения путём создания новых исследований на основе архивных материалов. Цель нашей статьи – охарактеризовать общественно-политические взгляды А. Гребенецкого на основе ранее не опубликованных архивных источников. В исследовании использованы методы объективности, историзма, биографистики и др.

В конце XIX – начале XX века в среде украинской интеллигенции сформировалось мнение о важности личного вклада каждого в развитие образования, науки и культуры своего народа. Одним из тех, кто откликнулся на подобный неофициальный призыв украинофилов, стал Александр Зиновьевич Гребенецкий. Он получил образование в Киевской духовной семинарии и Киевской духовной академии, но избрал путь не священника, а учителя в школе. Работу с детьми он считал своим жизненным призванием. А. Гребенецкому не сразу удалось стать сознательным сторонником и участником украинского образовательного движения, – для этого ему пришлось пройти сложный и длительный эволюционный путь от человека, сочувствующего украинскому народу в его стремлении к национальной школе на родном языке, к гражданину с мечтой о независимом украинском государстве. С этой целью в Украине представители украинской интеллигенции тайно от советской власти создавали нелегальные кружки и объединения; в состав одного из них входил и А. Гребенецкий.

Ключевые слова: Гребенецкий Александр, Дурдукивский Владимир, Ефремов Сергей, Киевская духовная академия, Киевская трудовая школа имени Т. Г. Шевченко, Союз Освобождения Украины.

Протягом останніх десятиліть в українській історичній науці відбулися великі зрушення. Закриті і цензуровані в радянські часи сторінки української історії врешті-решт отримали можливість для повноцінних досліджень і об'єктивних суджень. За цей період дослідникам вдалося створити не лише монументальну картину історії українського національного руху, але й підготувати велику кількість робіт з української біографістики різноманітного спрямування – загальні праці, галузеві, історіографічні та ін. Водночас дослідження так званих діячів «другого або навіть третього плану» залишається на сьогодні одним із перспективних напрямів історичної науки. Серед таких персоналій потрібно згадати одного із так званих керівників Спілки визволення України, київського педагога О. Гребенецького. Його політичні погляди й громадська робота досі залишаються маловідомими. У загальних працях практично немає інформації про О. Гребенецького як громадського діяча та учасника різноманітних освітніх організацій. Тому дане дослідження є надзвичайно актуальним, зважаючи на невелику кількість публікацій, у яких по крихтах можна знайти відомості про суспільно-політичні переконання О. Гребенецького та його оточення.

Серед авторів, які описували досліджуваний період і допомогли частково реконструювати суспільно-політичні погляди О. Гребенецького, варто назвати С. Єфремова¹, О. Кошиця² й О. Лотоцького³. Однак праць безпосередньо про О. Гребенецького досі немає. Основна інформація про переконання О. Гребенецького розміщена в матеріалах ГДА СБУ, зокрема в томах 63-64

справи «Спілки визволення України»⁴, а окремі біографічні дані можна знайти і в справах інших учасників цього політичного процесу, зокрема в томах зі свідченнями В. Дурдуківського⁵.

Мета статті полягає у висвітленні суспільно-політичної позиції О. Гребенцького та еволюції його переконань у контексті подій першої третини ХХ ст.

О. Гребенцький народився у 1874 р. в с. Фурси Васильківського повіту Київської губернії в родині священника⁶. Своє походження і родину О. Гребенцький описував як таку, яка не мала «сталих суто українських симпатій, українських традицій», родина була «не чисто українська, мати моя не українка, побутова мова у нас в родині була й є зараз не українська»⁷. Дитинство і юність пройшли на селі. Друзями були звичайні селянські діти, в середовищі яких в О. Гребенцького «заклалися перші симпатії до українського люду, любов до всього українського»⁸. З часом вона помалу поглиблювалася і збільшувалася під час навчання в семінарії та академії, де діяли українські гуртки⁹.

Навчався в Київській духовній школі, Київській духовній семінарії (1892 – 1896) і Київській духовній академії (1896–1900)¹⁰. Про цей період залишились спогади його знайомого, видатного диригента О. Кошиця¹¹. Під час навчання О. Гребенцький цікавився історією України та її народу, з осудом ставився до заборони використовувати українську мову у сфері освіти і релігійних обрядах. За спогадами О. Кошиця і О. Лотоцького українофільство було надзвичайно поширене в Київській семінарії. Були цілі гуртки, що мали зв'язки зо Старою Громадою. Потайки від семінарського начальства ходили слухати лекції проф. В. Антоновича¹², «носили вишивані сорочки (хоч це й заборонялось), іноді сиві шапки, бо тоді уніформи семінаристи не мали. [...] По руках у семінаристів ходило багато українських книжок. Завдяки страшному семінарському режимові ці конспіративні гуртки мали на собі таємничий характер якогось страхіття (*для влади – авт.*)»¹³. В Духовній академії оточення було переважно російське, а земляків «важко було знайти, бо сиділи по кутках, виключаючи небагатьох, як от Володимир Чехівський. Здавалось, що я попав на якусь чужу планету, де й своїх людей нема, а все чужі»¹⁴.

Зважаючи на походження О. Гребенцького з правобережної частини України, керівництво Київської духовної академії направило молодого випускника на роботу на Закавказзя. У 1901 р. він був призначений учителем історії в Кутаїську семінарію, після закриття якої в 1903 р. переведений до Кишинєва в духовну чоловічу школу учителем географії, де і працював до червня 1918 р. Паралельно також читав лекції в недільній школі для робітників. Після окупації Бессарабії румунськими військами переїхав жити до Києва. Влаштувався на роботу в Подільську чоловічу і художню школи, де викладав географію¹⁵.

Під час революційних подій 1917-1921 рр. О. Гребенцький продовжував працювати учителем і явною політичною роботою не займався. Однак суспіль-

не піднесення не залишило його байдужим до долі України. Досить позитивно він оцінив прийняття IV Універсалу Українською Центральною Радою, який проголосив самостійність України. Як і більшість українських інтелігентів того часу, О. Гребенецький прихильно ставився до думки про побудову незалежної Української держави. Допомога Німеччини у стримуванні більшовицької агресії залишила також свій слід у його світогляді. Він вважав, що для успішної розбудови державності сильного покровителя у особі Німеччини було б мати не зайвим, і зважаючи, у той час, на прихильне ставлення цієї країни до України, Німеччину часто розглядали як основного союзника. Неодноразово оточення О. Гребенецького обговорювало і можливість співпраці з Польщею та Румунією.

Незважаючи на домінування ліберальних політичних поглядів, О. Гребенецький мав друзів і серед представників інших політичних сил. Зокрема, за спогадами О. Гребенецького, під час наступу денікінців влітку 1919 р. він переховував у своїй квартирі О. Любченка, який залишався у місті «для підпільної роботи»¹⁶. Поразку Директорії на чолі з С. Петлюрою О. Гребенецький пояснював «великим зросійщенням України» та тим, що ідея національного відродження, а особливо ідея самостійного державного життя тоді ще не увійшла «глибоко в товщу українського народу, особливо селянства»¹⁷.

З 1920 р. О. Гребенецький став працювати учителем географії і заступником (з 1924 р.) завідувача Першої київської трудової школи ім. Т. Г. Шевченка (раніше колегії Павла Галагана) В. Дурдуківського по адміністративній роботі¹⁸, а також співробітником Інституту наукової мови ВУАН. У 1927 р. викладав короткий курс економічної географії командному складу конвойного полку, брав участь у засіданнях об'єднання географів шкіл Києва та в Географічній секції Наукового товариства при УАН¹⁹.

О. Гребенецький писав, що в школі він зустрів «осередок вчителів, що захоплено й віддано працювали над утворенням національної української школи», «тут воскресли мої дитячі симпатії, моя любов до українського народу», «я бачив, що вони робили велике національне діло, що принесла для українського народу революція серед потоків крові великих жертв», «на ділі справджуються ті мрії, якими жили кращі українські люди за всі часи царського поневолення і гніту»²⁰.

За спогадами О. Гребенецького, на своїх лекціях з географії України «вищовував любов до рідного краю, приводячи приклади такої сильної любові Т. Шевченка, І. Франка та ін., читаючи відповідні уривки», звертав увагу на «етнографічні кордони України, зазначав всі природні скарби» на теренах республіки. Підкреслював, що вони виступають важливою складовою економіки, що «могло приводити дітей до думки про можливість окремого державного життя Великої України»²¹.

Частина колективу школи разом зі своїми друзями інколи збиралася у когось вдома для обговорення свого життя і вражень від сучасного станови-

ща у країні. «Збиралася наша корпорація ... «на чашку чаю» бувало щомісяця, бувало раз на два місяці, бували такі випадки, що збиралися й двічі на місяць. Збиралися частіше у Прохорової»²². «На цих «чашках чаю» бувало нас небагато – О. Гребенецький, В. Дурдуківський, М. Прохорова, Ю. Трезвинський, А. Заліський. Розмови були переважно про школу, на педагогічні теми, інколи про загальне сучасне політичне й економічне становище СРСР, про внутрішню опозицію в Компартії, про становище селянства, про чистку ВИШів, яка торкалася переважно українців, про міжнародне становище»²³.

Щодо освітнього питання, то В. Дурдуківський та С. Єфремов часто говорили, що «влада всіх душить і гнітить», «за сучасних умов не можна працювати», дії влади «ведуть до загибелі», тому потрібно «не допускати до школи комсомольців» і нікого «стороннього»²⁴. Проведення українізації в таких формах, що «викликають обурення та неприязнь до української культури, що замість вичищених призначалися не українці, а українізовані представники інших національних меншостей»²⁵. Усі ці думки поділяв і О. Гребенецький, який додавав, що освітяни були незадоволені «суворим класовим підходом при прийомі до профшкіл та ВУЗів, особливо щодо інтелігенції»²⁶. Перед школою ставляться одне за одним нові завдання, програма перевантажена, додатково уведено також заняття з воєнної підготовки («воєнізація школи») ²⁷.

«Поруч з гарною науковою педагогікою та розвитком дітей, ми ставили своїм завданням виховувати гарячу любов до України, до свого народу, до його мови, літератури та ін.»²⁸. Для реалізації цих завдань «ми намагалися, щоб діти менше підпадали під комуністичний вплив, не денационалізувалися, щоб після закінчення школи вони почували потребу в об'єднанні українських культурних сил, щоб вони ніколи не забували, що вони українці»²⁹. Кожен учитель із свого предмету, де тільки можна було, повинен був підкреслювати роль і значення України, її економічні переваги, її природні багатства, можливості широкого всебічного розвитку, «щоб кожен учень був свідомим українським громадянином»³⁰. Школа, на думку О. Гребенецького, має виховуватися «любов до культурних цінностей» – українських пісень, музики, гри, літератури, етнографічно-побутових рис³¹. Саме такі випускники потім будуть розбудовувати успішну країну і не забудуть про її потреби.

Питання аграрного характеру оточення О. Гребенецького критикувало, зокрема «говорилось, що наближається крах господарства, що села грабують неможливими податками»³², хлібозаготовчі кампанії «проводяться жорстко», селяни «незадоволені»³³, відбувається «спішне проведення колективізації, коли населення ще до цього не підготовлено»³⁴. У розмовах з С. Єфремовим, поки той «набивав собі папіроси», О. Гребенецький обговорював з ним складне становище селян, які «несуть головний тягар на собі всієї держави під час відбудови і реконструкції промисловості», що «їм тяжко», що «хлібозаготівля забирає під виглядом лишків весь хліб, що приходиться, щоб виконати на-

ложене, купляти на приватному ринку по дуже дорогій ціні та вносити, що при неясності хто куркуль, руйнуються часто й середняцькі господарства»³⁵. Внутрішньо-економічне становище О. Гребенецький розцінював як надзвичайно тяжке і напружене, з яким важко впоратися за короткий проміжок часу.

Релігійні питання О. Гребенецького, як це не дивно, зважаючи на його походження, майже не цікавили, тому виявлено надзвичайно мало інформації про його ставлення до церкви і релігії. Колеги О. Гребенецького, зокрема В. Дурдуківський, лише інколи зауважували «про антирелігійний карнавал» в країні, який виступав «справжнім біснуванням» над церквою³⁶. За словами О. Гребенецького, «сувора політика радвлади до церкви, суворі заходи проти духовенства»³⁷ засуджувалися багатьма українськими діячами старшого покоління. На його думку, церква в таких умовах виконувала роль своєрідного неформального центру впливу – вона отримала широку підтримку з боку українського населення, яке сприймало її як свою єдину національну інституцію в оточенні більшовицьких та пробільшовицьких організацій.

Обговорюючи причини поразки української національної влади, О. Гребенецький погоджувався зі своїми колегами, що «в разі боротьби треба всім об'єднатися і забути всі партійні суперечки»³⁸, оскільки саме така міжпартійна боротьба і стала однією з причин втрати своєї державності. Українська інтелігенція має об'єднатися на «базі єдиного національного фронту»³⁹, на відміну від попереднього періоду, коли отаманщина розколола Україну на багато центрів влади і тим самим полегшила більшовикам захоплення її земель. Серед можливостей для відновлення державності О. Гребенецький бачив перспективи використати внутрішні суперечності серед більшовиків, які «наближають можливість визволення України»⁴⁰. Тобто використати саме той фактор, яким у свій час скористалися більшовики проти роз'єднаних українських сил.

Що ж до міжнародного становища, то, на думку О. Гребенецького, головним чином, обговорювалося питання можливості війни більшовиків із сусідніми державами, які можуть бути зацікавлені (звичайно, враховуючи їхні меркантильні геополітичні інтереси) у створенні незалежної Української держави. Більшість дотримувалася думки, що війни найближчим часом чекати не потрібно, що, коли багато пишуть про війну, «то це має на меті скерувати увагу незадоволених мас в інший бік»⁴¹. Аналізуючи міжнародне становище, в оточенні О. Гребенецького зауважували, «що за кордоном готують план розподілу України на дві частини»⁴². «Говорили про можливість інтервенції, яка здавалася більш близькою»⁴³. «На випадок такої інтервенції ми гадали, що у нас буде демократична республіка з загальним правом вибору, волі, друку, правом власності. Президентом називали С. Єфремова, а міністром освіти В. Дурдуківського, В. Чехівського – міністром культів, митрополитом – В. Липківського», «міністром хліборобства – К. Мацієвича». «Щодо гетьманства, то всі ставилися проти» повернення такої форми влади⁴⁴.

За спогадами О. Гребенецького, в один з таких вечорів у М. Прохорової в 1925 – 1926 рр. відбулася розмова про становище України і української інтелігенції. «Говорилося, що Україна знаходиться під гнітом Москви, що панують в Україні чужинці», ще селяни «експлуатуються на користь Росії», що українська інтелігенція «розпорошена» і її «випирають зовсюди», що політика українізації «є лише маскування дійсного стану речей, колоніального стану речей»⁴⁵. Завданням української інтелігенції повинна бути боротьба «за визволення українського народу» і для цього потрібно об'єднатися й утворити об'єднання учителів школи, яке має виховувати молодь в національному дусі, готувати з них свідомих діячів для боротьби за визволення країни⁴⁶. За свідченнями О. Гребенецького, даними під час процесу СБУ, шкільне об'єднання мало назву «Спілка Визволення України»⁴⁷. Цікаво, що О. Гребенецький практично єдиний, хто категорично не відмовлявся від існування шкільної групи під такою назвою.

У розмовах про майбутнє країни «говорилося, що Україні потрібен демократичний устрій, воля слову, друку та ін.»⁴⁸. «Ми мріяли за соборну Україну з Буковиною, Галичиною, Холмщиною, Лубенщиною», яка може «бути наслідком революції у сусідів»⁴⁹. «На той час» потрібно, щоб в Україні сформувалися у великій кількості свідомі національні кадри інтелігенції. Від кого можна було б «одержати» широку автономію «при Соборній Україні ми не говорили», «це була наша мрія»⁵⁰. «Щодо можливої форми державного устрою, то це не так важко. Нехай хоть буржуазна влада – головне велика соборна Україна»⁵¹.

Восени 1928 р. на іменинах у С. Єфремова і в січні 1929 р. у сестри В. Дурдуківського «говорилось тоді з приводу проти єфремовських виступів», що це схоже на «похід проти української інтелігенції»⁵². О. Гребенецький у розмові з С. Єфремовим «радив йому за краще поїхати за кордон, бо його тут чекає арешт»⁵³. С. Єфремов не погоджувався і відповідав, «що він за царських часів не тікав, то тепер тим більш»⁵⁴. Ці розмови перекликаються з записами, які робив С. Єфремов у своєму щоденнику і таким чином, їх можна вважати цілком достовірними.

У розмовах з В. Дурдуківським, С. Єфремовим, В. Чехівським О. Гребенецький погоджувався з думкою про те, що «українська стара інтелігенція роз'єднана, що немає спільної думки, що немає сили та значення», «що треба шукати засобів налагодити цю справу», та «повести роботу об'єднання інтелігентських сил»⁵⁵. У цих розмовах фактично констатувалася основна причина поразки українців у боротьбі з більшовиками – відсутність єдності, яка дала іншим народам створити свої національні держави, зокрема полякам, фінам, естонцям, латишам і литовцям.

У 1926 р. під враженнями від убивства С. Петлюри на святкуванні дня народження С. Єфремова В. Чехівський запропонував за прикладом закордонних українців створити в Києві Комітет увічнення пам'яті Петлюри і до-

помогти українцям в еміграції зібрати гроші на пам'ятник загиблому голові Директорії⁵⁶. О. Гребенецький разом зі своїми однодумцями підтримав цю ідею. Він звернувся до своїх колег і, зібравши «біля 10 крб.» передав їх В. Дурдуківському⁵⁷. Колеги О. Гребенецького вважали вбивство С. Петлюри «актом вже непотрібним», «Петлюра зійшов зі сцени, історія вже своє сказала», «Петлюра був проти погромів, що він нічого не міг зробити зі своїми отаманами у провінції»⁵⁸. Українська опозиційна до більшовиків інтелігенція припускала, що вбивство С. Петлюри було, в першу чергу, вигідне саме радянській владі, яка позбувалася таким чином символу української боротьби за незалежність.

За своїми переконаннями О. Гребенецький вважав себе людиною з ліберальними поглядами. Не заперечував, що «поділяв погляди» свого оточення, до якого входили С. Єфремов, В. Дурдуківський, В. Чехівський, О. Черняхівський, М. Прохорова та ін. і «приймав участь в обговоренні політичних питань» при особистих і колективних зустрічах⁵⁹. Інколи О. Гребенецький намагався обмежувати свої часті перебування на різноманітних заходах, особливо, якщо там любили добре випити. В цьому випадку хитрував і пояснював свою відсутність хворим серцем⁶⁰.

Заарештований 4 липня 1929 р. за адресою вул. Леніна, 53 б, кв. 8⁶¹. Допити і «очні ставки» О. Гребенецького із обвинуваченими проводили уповноважені Київського Окремного відділу ДПУ С. Гольдман і Долинський. Свідчення разом з доповіднями датуються з 9 липня 1929 р. по 2 січня 1930 р.⁶²

8 жовтня 1929 р. О. Гребенецький остаточно зламався і написав листа під назвою «Моє каяття»⁶³, яке потім неодноразово доповнював, визнаючи свої так звані помилки перед радянською владою. О. Гребенецький належить до того незначного кола обвинувачених, які майже з самого початку не заперечували своєї участі у таємному об'єднанні вчителів Київської трудової школи під назвою «Спілка визволення України», при тому, що він заперечував свою роботу в антирадянській організації з ідентичною назвою, за якою відбувалися слідчі дії.

У процесі слідства був визнаний ДПУ як один із організаторів і член президії СВУ (за матеріалами процесу належав до її центральної шістки), засуджений до смертної кари, згодом замінені п'ятирічним ув'язненням⁶⁴.

Ув'язнення відбував у Ярославській тюрмі (РСФРР). У 1936 р. звільнений, але згодом знову заарештований і 7 грудня 1937 р. постановою особливої трійки Управління НКВС Марійської АРСР засуджений до вищої міри покарання. Розстріляний 8 грудня 1937 р.⁶⁵. Реабілітований 11 вересня 1989 р. рішенням Пленуму Верховного суду УРСР, який скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину⁶⁶.

Таким чином, у еволюції і становленні громадської позиції О. Гребенецького можна виділити три періоди: 1) 1896 – 1917 рр. присвяче-

ні переважно культурно-просвітницькій діяльності, яка заклала його перші світоглядні переконання під час спілкування з учасниками українофільської громади Київської духовної академії, Київської Старої громади і Товариства українських поступовців; 2) 1917 – 1920 рр. – період вироблення політичних переконань, орієнтованих на підтримку державності України, участь у становленні та розвитку української шкільної освіти; 3) 1920 – 1929 рр. – участь у шкільному об'єднанні учителів під назвою «Спілка визволення України», національно-патріотична робота з учнями. Надзвичайно перспективними є дослідження роботи О. Гребенцького у Київській трудовій школі та роботі підпільного шкільного об'єднання вчителів від якого, ймовірно, і пішла назва вигаданої ДПУ всеукраїнської Спілки визволення України.

Примітки:

- ¹ Єфремов С. О. Щоденники, 1923 – 1929 / С. О. Єфремов. Київ: «Газета Рада», 1997. 848 с.
- ² Кошиць О. Спогади Олександра Кошиця. У 2-х тт. О. Кошиць. Вінніпег, Манітоба: Друком Нового Шляху, 1947–1948. Т. 1. Ч. 1. 367+272 с.
- ³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. 286 с. (Праці Укр. наук. ін-ту. Т. 6. Серія мемуари. Кн. 2-4).
- ⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), спр. 67098 ФП, т. 63, 182 арк.; т. 64, 112 арк.
- ⁵ Там само, т. 50, 344 арк.
- ⁶ Там само, т. 63, арк. 6.
- ⁷ Там само, арк. 98.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само, арк. 6.
- ¹¹ Кошиць О. Спогади. У 2-х т. Вінніпег, Манітоба: Друком Нового Шляху, 1947. Т. 1. С. 287, 289, 313, 315.
- ¹² Там само. С. 258; Лотоцький О. Сторінки минулого (Праці Укр. наук. ін-ту. Т. 6. Серія мемуари. Кн. 2-4). Варшава, 1932. Ч. 1. С. 169-170, 172.
- ¹³ Кошиць О. Спогади. С. 227.
- ¹⁴ Там само. С. 330-331, Т. 2, С. 231-232.
- ¹⁵ ГДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 63, арк. 6, 98.
- ¹⁶ Там само, арк. 6.
- ¹⁷ Там само, арк. 139.
- ¹⁸ Там само, арк. 6, 7, 8, 12.
- ¹⁹ Там само, арк. 6, 49-40, 93.
- ²⁰ Там само, арк. 99.
- ²¹ Там само, арк. 45.
- ²² Там само, арк. 8-9, 12, 83.
- ²³ Там само, арк. 9, 12, 20, 23, 29-30
- ²⁴ Там само, арк. 12; Єфремов С. О. Щоденники, 1923 – 1929 / С. О. Єфремов. – Київ: «Газета Рада», 1997. – С. 431.
- ²⁵ ГДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 63, арк. 30.
- ²⁶ Там само, арк. 30.
- ²⁷ Там само, арк. 37-38.
- ²⁸ Там само, арк. 42.

- ²⁹ Там само, арк. 42.
³⁰ Там само, арк. 43.
³¹ Там само, арк. 43.
³² Там само, арк. 12-13.
³³ Там само, арк. 20.
³⁴ Там само, арк. 30.
³⁵ Там само, арк. 57; Єфремов С. О. Щоденники, 1923 – 1929. Київ: «Газета Рада», 1997. С. 777.
³⁶ ГДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 63, арк. 13.
³⁷ Там само, арк. 30.
³⁸ Там само, арк. 14, 21.
³⁹ Там само, арк. 21.
⁴⁰ Там само, арк. 20.
⁴¹ Там само, арк. 20, 30-31; Єфремов С. О. Щоденники. С. 444-445.
⁴² ГДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 63, арк. 13, 14, 31.
⁴³ Там само, арк. 31.
⁴⁴ Там само, арк. 31, 81.
⁴⁵ Там само, арк. 19, 29.
⁴⁶ Там само, арк. 19-20, 29.
⁴⁷ Там само, арк. 80-81.
⁴⁸ Там само, арк. 20.
⁴⁹ Там само, арк. 37.
⁵⁰ Там само, арк. 37.
⁵¹ Там само, арк. 86.
⁵² Там само, арк. 13, 17, 21.
⁵³ Там само, арк. 23.
⁵⁴ Там само, арк. 23.
⁵⁵ Там само, арк. 45.
⁵⁶ Там само, арк. 16, 23, 139.
⁵⁷ Там само, арк. 16, 23, 32, 165.
⁵⁸ Там само, арк. 32, 139.
⁵⁹ Там само, арк. 6, 17.
⁶⁰ Там само, арк. 57.
⁶¹ Там само, арк. 1; Репресоване «відродження» / Упорядн. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. Київ: Україна, 1993. С. 78.
⁶² ГДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 63, арк. 3-174.
⁶³ Там само, арк. 97.
⁶⁴ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. Київ: Інтел, 1995. С. 213, 241, 354; Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927 – 1929 рр. / Упоряд.: В. М. Даниленко. Київ: Темпора, 2012. С. 606.
⁶⁵ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки Визволення України». С. 85; Репресоване «відродження». С. 103.
⁶⁶ Реабілітовані історією. Київська область. Кн. 2. Київ: Основа, 2007. С. 47; Репресоване «відродження». Київ: Україна, 1993. С. 118.

Mohylnyi Leonid. Social and political beliefs of Oleksandr Hrebenetskyi. The research on personalities who openly demonstrated their public position and died for their beliefs during the Soviet times is a topical and urgent issue. Lives and activities of such people, including O. Hrebenetskyi, have mainly received little attention in scientific works so far. The historiography of the issue is extremely limited, therefore there is a need to considerably expand it through

conducting new research based on the archival materials. The purpose of the article is to consider social and political views of O. Hrebenetskyi on the basis of the archival sources which have never been published before. The methodologic framework includes methods of objectivity, historicism, biography, etc.

At the end of the XIXth – the beginning of the XXth century the Ukrainian intelligentsia fostered the idea of personal contribution of each and everyone to the development of education, science and culture of their people. Oleksandr Hrebenetskyi was one of those national-minded intellectuals who responded to the unofficial appeal of Ukrainophiles. He studied at the Kiev Theological Seminary and the Kiev Theological Academy. However, he did not become a priest since he chose a career path of a school teacher. He considered working with children to be his life's calling. O. Hrebenetskyi did not immediately become a conscious Ukrainian and a participant of the Ukrainian educational movement, for this he had to go a long evolutionary way of a man who sympathized with the Ukrainian people in their desire to have their own national school to a man who dreamed of an independent Ukrainian state. To pursue this goal, the Ukrainian intelligentsia secretly from the Soviet authorities set up illegal clubs and associations, and O. Hrebenetskyi belonged to one of such foundations.

Keywords: Oleksander Hrebenetskyi, Volodymyr Durdukiivskyi, Sergii Yefremov, Kyiv Theological Academy, T. Shevchenko Kyiv Labor School, Union for the Liberation of Ukraine.

Отримано: 10.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.387-396

УДК 94(477.43)«1941-1944»

Андрій Хоптяр,
Юрій Хоптяр

УТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МІСТЕЧКА НА ЗАЛІЗНИЧНІЙ СТАНЦІЇ ЯРМОЛИНЦІ (1930-1940-ті рр.)

Хоптяр Андрій, Хоптяр Юрій. Утворення та розвиток військового містечка на залізничній станції Ярмолинці (1930-1940-ті рр.). У статті робиться спроба розглянути процес утворення та розвиток військового містечка на залізничній станції Ярмолинці Хмельницької області у 1930-1940-х рр., дослідити як змінювались історичні події, що визначали подальшу долю людей, які у ньому мешкали. Створення військового містечка припадає на травень 1936 р., коли за розпорядженням Міністерства оборони СРСР розпочалося будівництво всього необхідного для дислокації військ у важливому стратегічному пункті – на залізниці Проскурів – Кам'янець-Подільський. Містечко зводилося досить швидкими темпами й уже на початку 1939 р. сюди на постійну дислокацію прибула танкова дивізія та артилерійський полк – головна ударна сила 8-го механізованого корпусу. Поруч із військовими частинами, що розквартирувалися тут, тут утворили також табір для утримання військовополонених. Спочатку, з вересня 1939 р. це були поляки, чехи та словаки, а з липня 1941 р. – червоноармійці. У жовтні-листопаді 1942 р. тут знайшли свій останній притулок, унаслідок Голокосту, євреї, кількість розстріляних яких тоді склала 8-12 тис. осіб. Значну роботу по встановленню та розслідуванню злочинів нацистів в Ярмолинському районі провела відповідна комісія, що розпочала роботу 20 червня 1944 р. Нею встановлено, що німецько-фашистські загарбники розстріляли до 15 тис. мирних громадян чоловіків, жінок, дітей і військовополонених. Після визволення станції Ярмолинці 27 березня 1944 р. у ярмолинському таборі